

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԱԺԾՏԱՐՎԵՍՏԸ

Սույն նյութի շրջանակների մեջ է նաև «Արարատ» ամսագրի հիմնադրումն ու նրա էջերում բարձրացված երաժշտական հարցերի միակցությունը: Բայց որովհետև վերջինիս մենք նվիրել ենք հատուկ հոդվածաշար¹, այստեղ բնականաբար զանց ենք առնում դա և ուշադրությունը սևեռում Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսած աշխատությունների առանձին խմբերի վրա, որոնք վերաբերում են հայ երաժշտության և կամ որևէ կերպով կապվում դրա հետ: Այն է՝ երաժշտական խնդիրներ ևս շոշափող ընդհանուր հայագիտական գործեր. հայ բանահյուսության մարզին պատկանող հրապարակումներ. ազգային, հոգևոր և այլ երգարաններ. դասագրքեր և դպրոցական ծրագրեր. եկեղեցական երաժշտա-ծիսական մատյաններ. և որ կարևորն է՝ հոգևոր երգերի ձայնագրյալ, պաշտոնապես վավերացված մեծարժեք ժողովածուներ:

Երաժշտական խնդիրներ ևս շոշափող հայագիտական գործերի գնահատությունը հիմա չէ, որ պիտի տրվի: Դրանք իրենց մեծամասնության մեջ վաղուց արդեն ընդհանուր ճանաչում գտած և իրենց նշանակությունը մինչև օրս պահպանած այնպիսի աշխատություններ են, ինչպես՝ Հ. Մահակ Ամատունու «Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ»-ը², հիմնականում մեծանուն Հ. Աճառյանի հավաքած նյութերի հիման վրա կազմված հյատորը՝ «Հայոց նոր վկաները»³, Գարեգին վարդապետ Հովսեփ-

յանի⁴ և Կ. Կոստանյանի⁵ իրագործած հրատարակությունները, Արեղյանի մենագրությունը նվիրված Գևորգ Դ կաթողիկոսին⁶, և այլն:

Բնականորեն, հատուկ անունների ու օտար լատերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով: Աշխատությանը Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903: Արժեքավոր այս գիրքը երաժիշտ ընթերցողին հաղորդում է, ի թիվս այլ տեղեկությունների, նաև փաստեր զարգացած ալատատիրության շրջանի հանվան հայտնի վերջին մեծ գուսաններից մեկի՝ Հովհաննես Մանուկ Խլաթեցու եղբորական մահվան հանգամանքների մասին:

⁴ Հիրավի, հայ երաժիշտների մասնագիտական հետաքրքրություններին ուղղակիորեն պատասխանող կարևոր կետեր ունեն Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի՝ Դրչության արվեստը հին հայոց մեջ (քարտեզ հայ հնագրության), Վաղարշապատ, 1913. Թուփմա Մեծոփեցու կյանքը (կենսագրական նոր նյութերով), Վաղարշապատ, 1914. և Հովսեփ Սեբաստացու (Վաղարշապատ, 1918) գործերը:

⁵ Փաստական քովանդակության առումով թեև փոքր-ինչ հնացած, բայց ընդհանուր հարցադրումների իմաստով դարձյալ շատ օգտակար են այսօր ևս Կոստանյանի աշխատությունները. Համառ Արևելցի (Վաղարշապատ, 1896), Տեր Պետրոս Ա Գևորգյան (Վաղ., 1897), Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը (Վաղ., 1898):

⁶ Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Վաղ., 1899), ուր գտնում ենք Արևելյան Հայաստանում հայկական ձայնագրության ուսուցման և տարածման, հայ եկեղեցու ալմանակային երգերի ձայնագրյալ ժողովածուների ստեղծման և եկեղեցական երգեցողության էշմիածնական ու Կ. Պոլսի ուղղությունների հարաբերության հարցերի լուսարանմանը կապված ճիշտ տվյալներ:

⁷ Այդ թվում Հ. Մանանդյան, Դավիթ Ամատունի խնդիրը նոր լուսարանությամբ, Վաղարշապատ, 1904: Նաև՝ N. Ter-Mikaelian, Prof. dr. F. N. Finck und seine kritik über „Das armenische Hymnarium“, Edschmiatsin, 1908 (թեպետ անգամ սրանից երևում է, որ պրոֆ. Ֆինկն է իրավացի գրեթե բոլոր սկզբունքային հարցերում):

¹ Տես մեր՝ «Արարատ»-ն ու երգ. երաժշտության հարցերը, «Էշմիածին», 1965, №№ 11—12, 1969, №№ 8 և 5. ու դրա շարունակությունը կազմող՝ «Արարատ»-ն ու Կոմիտաս վարդապետը, 1969, № 12:

² Վաղարշապատ, 1911: Ցավոք, այս գործի լույս տեսնելուց հետո քիչ բան է արված հայ Ծարակնոցի գիտական հրատարակության աշխատանքները իրենց ալարտին հասցնելու գործում:

³ Գիտական հրատարակություն, բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ, ընդարձակ տեղեկություններով և ծանոթագրություններով, և ձեռագրերի, նա-

Շատ ավելի ակնհայտ է բանահյուսության մարզին վերաբերող հրապարակումների առնչությունը երգ-երաժշտության հարցերի հետ: Այստեղ ներկայացված են հայ աշխարհիկ երգարվեստի թե՛ գեղջուկ ժողովրդական⁸ (նաև միջնադարյան գուսանական-քաղաքային)⁹ և թե՛ աշտուղական¹⁰ ճյուղերին կապված գրական խոսքեր: Իր տեսակի մեջ եզակի գործ է Կոմիտաս վարդապետի և Մ. Աբեղյանի աշխատությանը կազմված ժողովրդական երգարանի երկհատորյակը¹¹ (ինչքան էլ որ ժամանակին հարկ եղավ ընթերցող զանգվածներին հատուկ քացատրելու նրա արժանիքները)¹². ու ավելի ևս հազվագյուտ՝ Կոմիտասի վարպետ գրչով իրագործված Ակնա ժողովրդական երգերի շարքը¹³, որ բանահյուսական նյութը ներկա-

⁸ Արիստակես վրդ. Սեդրակյան, *Քնար մշակվոց և վանկվոց*, Վաղարշապատ, 1874 (որ ժողովրդական «ավելու» էլ է հանդիպում, որպես Ծննդյան երգ-վեստիս. կան նաև մի-երկու գուսանա-աշտուղական կտորներ, բայց այստեղ դրանք որակ չեն կազմում):

⁹ Հ. Աճեմյան, *Ծաղկաբաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահյուսության, Էջմիածին, 1917* (որ քացի բուն ժողովրդական ստեղծագործություններից, թերված են գուսանական արվեստի բովից անցած վիպական «Մոկյա Սիրզա» և «Վարուս խաչ» ու նաև Նախապետ Քուչակին վերագրվող սիրային երգերի խոսքեր):

¹⁰ Տես Զիվանու քնարը (լիակատար հավաքածու ինքնուրույն և փոխադրական երկասիրությունների, ոտանավոր և արձակ), հատ. Ա.—Բ, Վաղարշապատ, 1900—1904:

¹¹ Հազար ու մի խաղ, Ա. (հիսնյակ), Վաղարշապատ, 1903 (երկրորդ հրատ.՝ 1904). Բ. (հիսնյակ), Վաղարշապատ, 1905, խմբ. Կոմիտաս Վարդապետ և Մ. Աբեղյան:

¹² Տես Մ. Աբեղյան, *Ժողովրդական երգարան և «Հազար ու մի խաղ»* (պատմական «Մուրճ»-ի գրախոսին), «Արարատ», 1904, էջ 1078:

¹³ Ակնա բանահյուսական գոհարների ժրջան հավաքող Հ. Ծանիկյանը 1892 թվականի աշնանը Պոլսում հանդիպելով Կոմիտասին, նրա համար կատարում է իր ժողոված քազմաթիվ երգերից շուրջ տասը, որոնք և ձայնագրում է մեծանուն երաժիշտը: Հետո՝ երեք երգ էլ Ծանիկյանը ձայնագրել է տալիս պոլսահայ երաժիշտ Գր. Մահտերյանին, վերջինիս քննությանը հանձնելով Կոմիտասի ձայնագրություններն էլ՝ 1894 թվականի սկզբներին որպես կաթողիկոսական պատգամավոր գալով Էջմիածին, Ծանիկյանը երկրորդ հանդիպումն է ունենում Կոմիտասի հետ: Այն անգամ Կոմիտասը ձայնագրելով մի՛ամբողջ շմբեկներից ևս (դարձյալ Ծանիկյանի կատարմամբ), անչքի է անցկացնում հավաքված նյութը, անում վերջին ճշտումներն ու սրբագրությունները և

յացված է լիարժեք ձևի ու բովանդակության մեջ, այսինքն՝ երաժշտական քաղաղրիչով հանդերձ: Ստեղծագործությունների փոքրիկ այդ փունջը իրականում մի թանկագին զանգ է, որ ունի գեղարվեստական, ճանաչողական, պատմական և ազգագրական մեծ նշանակություն: Այն՝ հատ ու կենտ լուսամուտներից մեկն է, որտեղից հնարավոր է դիտարկել մեր երաժշտական միջնադարի շատ կողմերով արժեքավոր մի հատվածը՝ գուսանական մտերմիկ-քնարական երգերի ու քաղաքային ժողովրդական պարերգերի հատվածը, ինչպես զարգացած ավատատիրության, այնպես և վաղ ավատապետության պատմաշրջանների մեջ¹⁴:

Կարևոր պարագա է, որ հիշյալ հրատարակությունները մի կողմից էապես լուսացնելով արդեն լույս տեսած ձայնագրյալ երգարանները, մյուս կողմից՝ նախապատրաստել ու խթանել են նորերի ստեղծման գործը¹⁵: Վերջիններից՝ Մայր Աթոռի տպարանի կատարած աշխատանքների հետ կապված է Սահակ վրդ. Ամատունու (այն ժամանակ՝ սարկավազ) կազմած «Քնարիկ»-ը¹⁶: Ավելի վաղ լույս տեսածներից հիշատակելի են Հ. քնն. Ալամդարյանի¹⁷, Բաղդասարյանի¹⁸ ու

պատրաստում հրատարակության: Այսպես է գոյանում 25 երգերից բաղկացած հայտնի ժողովածուն, որն և տպագրվում է Էջմիածնում, հայկական ձայնագրչներով, ի ջրացումն թիֆլիսում նույն թվականին հրատարակված «Հնությունք Ակնա» աշխատության: Տե՛ս «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի», ձայնագրից Կոմիտաս վ. Գևորգյան, Էջմիածին, 1895:

¹⁴ Տե՛ս մեր ուսումնասիրությունը՝ Կոմիտասի «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի» ժողովածուն պատմաքննական լույսի տակ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1969, № 11:

¹⁵ Հատկապես ձայնագրյալների, ուզում ենք ասել, որովհետև շատ են այն երգարանները, որ երգերի լոկ գրական խոսքերն են ամփոփված: Օրինակ՝ «Երգեցողությունք Սրբոյ Պատարագի և այլ երգք հոգևորք դպրոցների և երգեցիկ խմբերի համար» կոչվող երգարանը (Վաղարշապատ, 1891):

¹⁶ Իսրայել սարկավազ, Քնարիկ. Ժողովրդական ձայնագրյալ երգեր, Վաղարշապատ, 1904:

¹⁷ Հարություն քնն. Ալամդարյան, ձայնագրյալ երգարան հայ դպրոցաց համար, Վաղարշապատ, 1892 (օգտվել ենք Արտակ Նպլ. Սմբատյանցի «Իրացուցել Էջմիածնի, տպարանից՝ լույս տեսած գործերի» աշխատությունից: Ձեռագիրը՝ Մաշտոցի անվ. Ստեփանդանի՝ արխիվային քաժնում):

¹⁸ Ա. Բաղդասարյան, Մանկական ձայնագրյալ երգարան (հայոց եկեղեցական ծիսական ուսումնարանների համար), Վաղարշապատ, 1890:

Եզն. քհն. Երզնկյանցի պատրաստած ազգային¹⁹ ու մանկական²⁰ երգարանները:

Դասագրքերի առարկան է՝ հայ երաժշտության ձայնեղանակների և հայկական նոր ձայնագրության համակարգը: Դրանց շարքում առաջին տեղը գրավում է Նիկողայոս Թաշչյանի աշխատասիրածը²¹, թե՛ ժամանակագրականորեն, և թե՛ իր բուն արժեքով: Այն գործերից է, որոնց կարելի է մոտենալ խստագույն չափանիշներով: Ըստ այդմ, պետք է ասել, որ դասագիրքը զերծ չէ թերություններից. որոշ ուրվագծայնությունից, նկարագրականությունից և այլն²²: Արդումնալից, դա առաջին ձեռնարկն է, որ մասնագիտորեն խոսվում է հայ երաժշտության ձայնեղանակների հիմքում ընկած հնչասանդակների կառուցվածքի, վերջավորող, հանգստորոշ, դիմող և գործածական հրնչյունների, տիպական եղանակների ծավալման կերպի, մեղեդիների փոխանցման և դարձվածք ու զարտուղի ձևերի մասին: Մեկ ու կես տասնամյակ անց լույս տեսավ Երզնկյանցի կազմած դասագիրքը²³, ցավոք, սակայն, սկզբունքային նշանակություն ունե-

¹⁹ Չայնագրյալ Ազգային երգարան (հայ դպրոցների համար), ժողովեց և ձայնագրեց Եզն. քհն. Երզնկյանց, Վաղարշապատ, 1882 (ուշագրավ են այստեղ որոշ երգերի ելրոպականացումներ, որոնք արտացոլված են ձայնագրությունների արհեստագիտական կողմի մեջ ևս):

²⁰ Եզնի քհն. Երզնկյանց, Չայնագրյալ մանկական երգարան, Վաղարշապատ, 1880: Տակավիճ այս զբրքովի մեջ նկատելի են եղել հիշյալ ելրոպականացումները (որոնք առավելագույն չափով խորացված են Երզնկյանցի՝ հայկական ձայնագրության դասագրքի էջերում): Ժամանակին սկզբունքային վեճի առարկա են եղել Երզնկյանցի հրատարակությունների այս և մի-երկու այլ թերությունները: Մամուլում հանդես են եկել Սամակ վրդ. Ամատունին, Եզնի քհն. Հովսեփյանը և ուրիշներ: Վերջինս արել է նաև հետևյալ արդարացի նկատողությունը. «պ. Նիկ. Թաշչյանի աշակերտներից միայն Եզնիկ քահանան է աշխատում, իսկ մյուսների հետքն անգամ չեն երևում»: Հմմտ. մեր ուսումնասիրությունը՝ «Արարատ»-ն ու երգ երաժշտության հարցերը, «Էջմիածին», 1968, № 11—12, էջ 87:

²¹ Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության հայոց, աշխատասիրյալ Նիկողայոս Թաշչյանց Կ. Պոլսեցի, Վաղարշապատ, 1874:

²² Թերություններ, որոնք գիտակցվեցին ու քննադատվեցին դասագիրքը ավելի քան 75 տարի գործածելուց հետո (հմմտ. X. C. Кушнарков, Вопросы истории и теории армянской монодийческой музыки, Ленинград, 1958, էջ 314):

²³ Դասագիրք հայկական ձայնագրության, աշխատասիրեց Եզն. քհն. Երզնկյանց, Վաղարշապատ, 1880:

ցող տեսական լուրջ վրիպումով, որով, փաստորեն, հայկական ձայնանիշների օգնությամբ մատուցվում էր ելրոպական ձայնագրության համակարգը²⁴: Այս տեսակետով աչքի զարնող կետ էր նաև հայկական ձայնեղանակներին վերաբերող ողջ բաժնի բացակայությունը նրանում: Աստիճանաբար ծնունդ առավ թաշչյանական ավանդույթները վերականգնելու հարցը, որն և հաջող կերպով լուծեց Արշակ Բրուտյանը իր դասագրքով²⁵:

Գալով ծիսական գրքերին, անհրաժեշտ է նշել, որ Մայր Աթոռի տպարանը գուցե և չհասցրեց իրագործել Հայաստանում զարգացած ավատատիրության շրջանում կիրարկված բազմապիսի մատյանների հրատարակությունը (գրագրերից) և կամ վերանայված տպագրությունը, բայց այս քննադատում ևս ձեռնարկեց չափազանց կարևոր քայլեր, նույնիսկ իր գործունեության առաջին տարիներից: Ինչպես գիտենք²⁶ տպագրության միջոցով հետզհետե տարածվող սաղմոսները, ժամագրքերը, խորհրդատետրերն ու նմանները այս շրջանում միտում են հանդես բերում միաձևություն մտցնելու հայ ծեսի ու արարողության մեջ (ուշ միջնադարի չափացույցներով). երբ այդ գործին վրճարական մասնակցություն է բերում Սիմեոն Երևանցին, որը վերջին անգամ վերանայելով ու լրացնելով հրատարակում է հայոց Տոնացույցը²⁷: Այնուհետև, մինչև ներկա դա-

²⁴ Կոմիտաս վարդապետը մի առիթով գրել է. «Բարեկրոն տեր Եզնիկ քահանա Երզնկյան մեր արևելյան պարզ լոթնյակը տակն ու վերս արավ, կարծելով, թի ելրոպական համաձայն է մերն էլ» («Արարատ», 1898, էջ 112):

²⁵ Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրության, աշխատասիրեց դպիք Արշակ Բրուտյան, Վաղարշապատ, 1890:

Սույն հրատարակություններին հարում է 1913 թվականի ընթացքում «Արարատ»-ի էջերում երաժշտական երկու-երեք քննախոսություններով հանդես եկած Մանասյան Ռուբեն արևելյան գրքույլը. Բարս Լամբարձում Լիմոնձյան և հայ նոսագրության ծագումը, Վաղարշապատ, 1915:

²⁶ Հմմտ. մեր ուսումնասիրությունը՝ Ջննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1971, № 9, էջ 38:

²⁷ Տոնացույց: Նախասյա կարգեալ / և սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայրապետին Հայոց ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցոյն և զկնի յոգնաջան կարգաւորութեամբ և աշխատասիրութեամբ տեսնոն Սիմեոնի սրբազան կաթողիկոսին՝ յիրկու հատորս քաժանեալ, Էջմիածին, 1774: Այլև չենք անդրադառնում սրա մի շարք վերահրատարակություններին և այլն:

րասկիզբը ներառյալ, լույս են տեսնում մի ամբողջ շարք սաղմոսարաններ²⁶, ժամագրքեր, խորհրդատետերեր²⁷, ավետարաններ²⁸, մաշտոցներ²⁹ և այլն, որոնք իրագործելիս նկատի են առնվել հայկական ուրիշ (այդ թվում և էջմիածնին պատկանած) տպարաններում նախապես հրատարակված համատիպ նմուշներից լավագույնները:

Վերը հիշված հրատարակություններում թե նմաններում երբեմն հանդիպում են ատոգանության նշաններով օժտված, կամ խազավորված և կամ հայկական ձայնահիշեցումով ձայնագրյալ հատվածներ ևս: Դրանց մեջ լինում են և ուշագրավ կտորներ: Ասենք՝ մեր հիշատակած վերջին Մաշտոցում ձայնագրված «Ով անմահ հաց կենաց» գանձը (էջ 54—55): Ընդհանրապես ասած, Մայր Աթոռի տպարանից լույս են տեսել, հիմնականում, երեք տեսակ մատյաններ, որոնցում (հատվածաբար կամ ամբողջությամբ մեջ) սովյալ գրական խոսքերը համապատասխան եղանակների հետ միասին նկատառված են որպես մեկ միություն: Դրանք են՝ մի խումբ չափամուշ երգ-եղանակների սկզբնաբառերով օժտված գրքերը³⁰, խազավոր մատյան-

²⁶ Երբեմն մի քանի գիրք՝ մի տուփի մեջ, ինչպես օրինակ՝ Ժամագիրք ատոնի, յուրյո՞ւմ պարունակին երեք գիրք սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ ժամակարգութեանց: Նախ՝ Գիրք սաղմոսացն Դաւթի... երկրորդ՝ Ժամագիրք... երրորդ՝ Տօնացոյցն հայոց (և այլն), էջմիածին, 1785:

²⁷ Տես, ասենք՝ խորհրդատետր սրբազան պատարագի, ըստ արարողութեան սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, էջմիածին, 1788:

²⁸ Օրինակ՝ Աւետարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (իւղաբերից, հանգստեան, բժշկութեան, տաճարի և խաչելութեան), Վաղարշապատ, 1892: Ել կամ Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (իւղաբերից, հանգստեան, բժշկութեան, տաճարի, խաչելութեան, անդատաւանց, քաղաքնորեալ Գալատեան, և. Զատիկ, Խաչվերացի և այլն), Վաղարշապատ, 1906:

²⁹ Տես թելուզ և՛ Մաշտոց ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի (ձայնագրյալ հատվածներով), Վաղարշապատ, 1878. կամ՝ Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց, սարկաւազաց և քահանայից և օրհնութեան արեղայից և տալոյ զգաւազան մասնաւոր և ծայրագոյն իշխանութեան վարդապետաց, Վաղարշապատ, 1878 (դարձյալ՝ ձայնագրյալ հատվածներով):

³⁰ Երգարաններում երաժշտական քաղաղորդչի ձեռնամ սույն ձևի գալիս է դարերի խորքից: Հայաստանում այն կիրառվել է հնդկականության շրջանում, վաղ միջնադարում (ուրույն կերպով զուգորդվելով տիպական՝ ձայնեղանակների համակարգի հետ), մասամբ՝ զարգացած ավատատիրության շրջանում (ընդհիւղվելով խազագրերի համակարգի հետ ևս), ու նաև ուշ միջնադարում, ընդհուպ մինչև XVIII—XIX հարյուրամյակները:

ները և հայկական (Հ. Լիմոնյանի ստեղծած) նիշերի օգնությամբ ձայնագրված մեծ ժողովածուները: Առաջին կարգի հրապարակումներից հիշատակության արժանի է Սիմեոն Երևանցու Տաղարանը³¹, որի ներկաւած կտորներից մեկը՝ նշանավոր «Արի Աստուած»-ը նույնիսկ հիմնավորապես անցավ հայոց Պատարագի մեջ: Խազագրեր ևս ունեցող մատյանների շարքում—որոնցից առհասարակ հայտնի են՝ խազավոր փոքրաթիվ հատվածներով Ծառոցը³², ավելի՛ Մաշտոցը³³, և էլ ավելի՛ Ժամագիրքը³⁴—մի առանձին տեղ է գրավում Ծարակնոցը³⁵: Ինչպես նշել ենք ուրիշ աղբյուրում³⁶, ուշ միջնադարում, հայ եկեղեցու ծիսական-երաժշտական մատյանները ձեռագրական աշխարհից տպագիր գրքին փոխանցելու ընթացքում, քանակական և որակական նվազագույն կորուստներ կրած ժողովածուն եղավ հատկապես Ծարակնոցը: Այդպես էր Ոսկանյան, Կ. Պոլսի և մյուս հրատարակությունների դեպքում, այդպես եղավ նաև Մայր Աթոռի իրագործած տպագրությունների պարագայում:

Հայ եկեղեցու ավանդական երգերի ձայնագրյալ ժողովածուների հրապարակումը՝ մեր ազգային երաժշտարվեստին Մայր Աթոռի տպարանի մատուցած ծառայություններից ամենանշանակալին է, ինչպես արդեն ակնարկեցինք: Նկատի ունենք հատկապես Գևորգ Դ երաժիշտ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ և հիմնականում Ն. Թաշճյանի աշխատությամբ պատրաստված երեք ժողովածուներն ու դրանց հարող մի քանի ուրիշ կարևոր հրատարակություններ ևս, որոնց իրագործմանը մասնակից են եղել Մ. Եկմալյանը, Ս. Վրդ. Ամատունին և Կոմիտաս վարդապետը: Այն է՝ Ծարակնոցը³⁷ (ամեն-

³¹ Տես նրա՝ Տաղարան փոքրիկ, էջմիածին, 1793:

³² Ծառոց Գիրք, էջմիածին, 1839: Ծառոց Գիրք, էջմիածին, 1872:

³³ Մաշտոց: Յորում սաւանդին սրբազան արարողութիւնք տգգիս... էջմիածին, 1894:

³⁴ Ժամագիրք Հայաստանեայց ա. եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1902:

³⁵ Տես թելուզ հետեւյալ հրատարակությունը, որ օգտագործված է քանասիրության մեջ. Ծարակնոց հոգևոր երգոց սուրբ և ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, էջմիածին, 1861:

³⁶ Հմմտ. մեր հոդվածը՝ Ունեան վարդապետն ու խազագիրության արվեստը, «էջմիածին», 1966, № 11—12:

³⁷ Ձայնագրեալ Ծարակնոց հոգևոր երգոց սուրբ և ուղղափառ առաքելական եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 1875 (աշխատութեամբ Ն. Թաշճյանի):

օրյա երգեցողությունը դյուրացնող ստվար Ջալնաթով⁴⁰, օրհնությունների Քաղվածքով⁴¹, մեծ Պահքի իրիկնային ստեղծների⁴², և ութ ձայնի սկսվածքների⁴³ առանձնատպագրություններով)։ **Ժամագիրքը**⁴⁴ (միջնադարում Մանրուսումն կոչված մատյաններում ամփոփված մի քանի նյութերով ևս) և **Պատարագը**⁴⁵ (դարձյալ՝ Գանձարան ու Տաղարան⁴⁶ անվանված գրչագիր ժողովածուներին հատուկ մի շարք կտորներով)։ Պատմական զարգացման արտաքին ընթացքի տեսանկյունով, երեքն էլ արտացոլում են հայ հոգեվոր երգի ու միջնադարյան փճակը, որը զարգացած ալիստատիքության շրջանի ճոխ արվեստի համեմատությամբ քանակապես նվազյալ և որակապես խումացած մի պատկեր է ներկայացնում⁴⁷։ Այդուամենայնիվ, երեքի ևս բովանդակությունը, այն է՝ արհեստագիտական որոշակի քնույթի ու գեղարվեստական որոշակի մակարդակի կառուցողական խոշոր միավորները՝ մեծ բաժինների

⁴⁰ Ջալնաթով Շարական, Վաղարշապատ, 1888, (Բ. տպ.)։

⁴¹ Ջալնագրեալ քաղութաբ օրհնությունաց, Վաղարշապատ, 1882 (աշխատության մ. Ս. վրդ. Ամստու-նու)։

⁴² Երևելյան ստեղծք Մեծի Պահոց և այլ եկեղեցական հոգևոր երգք, Վաղարշապատ, 1899 (աշխատության մ. Մ. Եկմայանի)։

⁴³ Սկսումք և ցանկ ձայնագրեալ շարականաց, Վաղարշապատ, 1904 (աշխատության մ. Կոմիտաս վարդապետի)։

⁴⁴ Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց, Վաղարշապատ, 1877 (աշխատության մ. Ն. Թաշճյանի)։

⁴⁵ Ջալնագրեալ երգք Ս. Պատարագի, Ա. տպ., Վաղարշապատ, 1874 (աշխատության մ. Ն. Թաշճյանի), Բ. տպ., Վաղ., 1878 (աշխատության մ. Մ. Եկմայանի)։

⁴⁶ Պետք է ասել, որ հիշյալ միջնադարյան մատյաններից Տաղարանը այս կամ այն մասնավոր կերպարանքի մեջ, ընդհանրապես ասած, մի քանի անգամ հրատարակված է եղել արդեն, իսկ Վաղարշապատում լույս է տեսել նույնիսկ ձայնագրյալ մի փոքրիկ տաղարան (Մ. քնն. Խումայան, Ջալնագրյալ տաղարան, 1900), որը նկատառնելի հատորիկ է, ինչքան էլ որ նրանում ներփակված նյութերը վերաբերում են, գլխավորապես, ուշ միջնադարին։ Գանձարանը նույնպես լույս է տեսել մի քանի անգամ, բայց շատ տվելի աղքատիկ բովանդակությամբ (հմտ. ասենք՝ Փոքրիկ Գանձարան, Կ. Պոլիս, 1739)։ Իսկ Մանրուսումը, որպես ուրույն մատյան, չի հրապարակվել երբևիցե։

⁴⁷ Անհրաժեշտ է նշել, որ հիշյալ խումացումը լի-նելով արդյունքը երաժշտա-համկարծարանական արվեստի հետընթացի (անկման պատմաշրջանում), ունի ստեղծագործական-կատարողական միացյալ մի առում։

ներսում, և ոճական հատակ առանձնահատկություններով օժտված կտորները՝ հիշյալ միավորների շրջանակներում, հիմնական, որոշիչ մասով վերաբերում է վաղ և զարգացած ալիստատիքության պատմաշրջաններին։

Հնագույն նյութեր պարունակող ժողովածուներից մեկն է, մասնավորապես, ժամագիրքը, որ մեզ ընձեռում է նույնիսկ IV դարից հասած սաղմոսներ⁴⁸, հայոց առաջին աղոթամատույցի՝ Սաղմոսարան-Ժամագրքի ներփակած կտորներից կանոնագլուխները, Սահակ Պարթևի և Հովհան Մանդակունու քարոզները, առավոտյան ու երեկոյան համաքրիստոնեական հնախանդ երգերը՝ «Փառք ի քարձուհա» և «Լոյս զուարթ»⁴⁹ և այլն։ Ծարակնոցում ամփոփված ստեղծագործությունների մեջ նույնպես կան IV հարյուրամյակին վերաբերող նկատելի նմուշներ, որոնք բնութագրյալով վերագրվել են տարբեր (վաղ միջնադարում ապրած) երգիչների։ Այս ժողովածուի հիմնական մարմինը, սակայն, կազմում են V—XV դդ. (Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Կիրակոս Երզնկացի վարդապետը) հոդված գործեր։ Դրանք ընդհանրապես կրում են հիշյալ հազարամյակի տվյալ մեկ շրջանի (V—VI, VII—IX, X—XI, XII—XIII և XIV—XV դդ.), որոշ միջավայրի (Հայաստան, Կիլիկիա, իրենց բազմաթիվ կենտրոններով)։ ու, մի շարք դեպքերում, նաև այս կամ այն հեղինակի վստ անհատականության կնիքը (նրա արտահայտվելակերպով պայմանավորված ոճական ուրույն գր-ծեր)։ Արդարև, ուշադիր քննությունը հնարավորություն է տալիս տարբերելու իրարից՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի, Մովսես Խորենացու և Հովհան Մանդակունու, Բարսեղ Շոնի և Կոմիտաս կաթողիկոսի, Սահակ Չորափորեցու և Հովհան Օձնեցու, Հովհաննես Սարկավազի⁵⁰, Հովհաննես Եր-

⁴⁸ Տես մեր հոդվածը՝ Monodische Denkmäler Alt Armeniens (Die Tradition der armenischen Psalmodie). „Beiträge zur Musikwissenschaft“, 1970, № 1.

⁴⁹ Հմտ. մեր հոդվածները՝ Հասարակ օրերի կանոնագլուխները, «Էջմիածին», 1971, № 4, և՛ Հանդիսավոր օրերի կանոնագլուխները, «Էջմիածին», 1971, № 9։

⁵⁰ Բոլորովին վերջերս, մեր առօրյա աշխատանքների ընթացքում, պարզվեց, որ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի գրչի վաստակն է ոչ միայն Գևորգյանց «Պաշտոնացան պատր» երգը, ինչպես կարծվում էր սու պատր։ Ինքն է հեղինակը նաև Գևորգյանց «Անճառելի քանդ Աստուած» ու Հոփսիսիյանց «Անսկիզբն քանն Աստուած» ճշանավոր շարականների, ինչպես և Վարդանանց «Անթառամ սիրոյ ծնունդը» ծա-

գրկացու և մանավանդ Ներսես Շնորհալու շարականները (ինչքան էլ որ արտաքին մի ամբողջ շարք հատկանիշներով դրանք այս կամ այն չափով նման լինեն իրար)։ Զայնագրյալ Ծարականի մի քանի կառուցվածքային առանձնահատկությունները ևս օգնում են կողմնորոշվելու երգերի ստեղծման և դրանց խմբավորման կամ վերախմբավորման ժամանակի հարցերում։ Ասենք՝ Հարության ավագ օրհնություններին բոլորովին ուրույն մի տեղ հատկացնելու պարագան (որ ձեռագրերից է գալիս)։ Եվ կամ եկեղեցական տարվա մի քանի շրջանների (ինչպես՝ Պահք, Հիմունք և այլն) ութ ձայնի վրա բաժանված ծավալուն երգաշարքեր, ուրիշ տոների՝ թերի կամ լրիվ կանոն, և այլ օրերի՝ լոկ մեկ շարական (մանկունք) հատկացնելու հանգամանքները և այլն։ Պատարագում ամեն տեսակետով ուշագրավ են թե՛ շարժական կտորների (տաղերի, սրբասացությունների) և թե՛ անշարժ (կրկնվող) երգերի բարձրարվեստ ձայնագրությունները (ըստ որում վերջիններին միակցությունը՝ չորս տեսակ. «Ի պետս կիրակեից», «Ի պետս լուր ատուրց», «Ի պետս հինգ Տաղավարաց» և «Ի պետս մեծի Պահոց»)։ Դրանցից հայ երաժշտագիտությունը ի վերջո պիտի արտածի, կարծես, հայոց Պատարագի անշարժ մարմնի նախաշնորհալիական և շնորհալիական պատկերները։ Իսկ շարժական (կամ հավոր պատշաճի) կտորների ձայնագրություններում հանդիպում ենք Գրիգոր Նարեկացու տաղերին, Ներսես Շնորհալու սրբասացություններին, այլև խաչատուր Տարոնեցու և կիլիկեցի կարկառուն երաժիշտ Սրիկ Կոստանդի⁵¹ ու Առաքել

վալուն կտորի, որը, դժբախտաբար, պարականոն է մնացել։

⁵¹ XII—XIII դարերի այս նշանավոր բանաստեղծ-երաժիշտի մասին նախնական տվյալներ տես Ղ. Ալի-

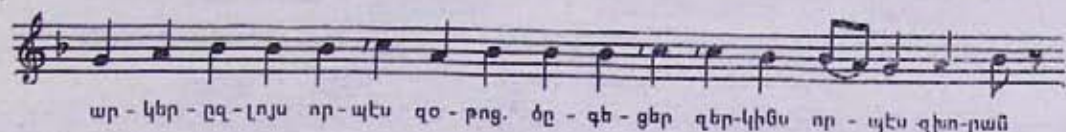
Սյունեցու⁵² գործերին, ինչպես ցույց տվեցին մեր պրպտումները։

Վերջապես, քննարկվող ժողովածուները անգնահատելի նշանակություն ունեն նաև հայկական միջնադարյան խազավոր երգարանների վերծանման գործն ըստ էության սուսջ տանելու համար (գործ, որը գլուխ պետք է գա հետավոր ապագայում, հայ երաժիշտների մի ամբողջ շարք սերունդների անձնուրաց ջանքերով)։ Տակավին շատ քան ունեինք ասելու մեր երեք մատյանների մասին, որոնք արդեն թանգարանային նմուշների են վերածվել։ Սակայն այստեղ ամփոփում ենք մեր խոսքը, հույս հայտնելով, որ հետագայում դարձյալ առիթ կունենանք անդրադառնալու այդ գրքերին, քանի որ տառացիորեն մի-երկու տարի վերջ լրանում է դրանց կազմման ու հրատարակման հարյուրամյակը (ստորև սուսջ ենք բերում մի-երկու ստեղծագործությունների թաշնչանական գրառումները, ելլուպական ձայնագրության վերածված վիճակում. սաղմունս գլ, ավագ օրհնություններից ալ մի նմուշ, Հովհ. Երզնկացի՝ շարական «Յաւորց վերջին ժամանակի», Սրիկ Կոստանդ՝ տաղ «Խաչն ի նախնումն», Առ. Սյունեցի՝ տաղ «Աստուածն Ամենի» և Խաչատուր Տարոնեցի՝ զգեստավորման շարական «Խորհուրդ խորին», բոլորն էլ քաղելով քննարկված երեք ժողովածուներից)։

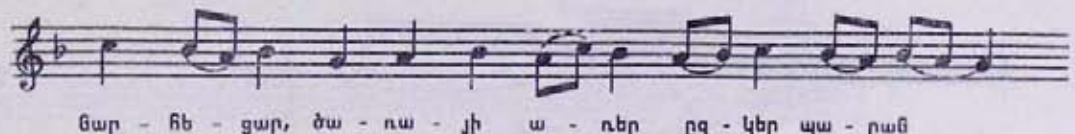
Չան, Սիսուան և Լևոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 517։ Նրա անունը հաճախ է հանդիպում նաև Մատենադարանի գրչագիր գանձարաններում։

⁵² Առաքել Սյունեցու մի տաղը՝ «Դասքնն հրէական», հրատարակել ենք արդեն «Էջմիածին» ամսագրի էջերում (հմմտ.՝ 1970, № 4, էջ 85 և 88)։ Այժմ ավելի վստահ ենք տալիս հեղինակային պատկանելության հարցի վերաբերյալ և այստեղ, ուրեմն, սուսջ ենք բերում նույն երգչի գրչին պատկանող տաղերից մի ուրիշը, եղանակով համոզված։

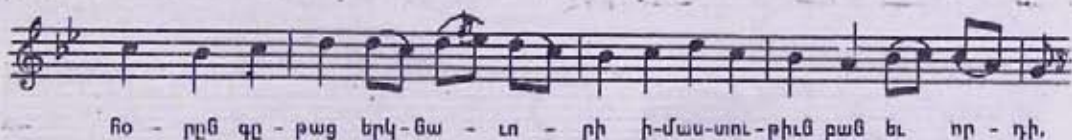
Միջակ-Գկ

Միջակ-Ակ

Միջակ - 2ափառոր-ԸԶ

ԽԱՉՆ Ի ՆԱԽՆՈՒՄՆ

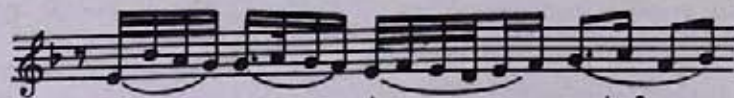
Մասեր

Խաչն ի	Յախ	Յուսմ
Մը - խի	բա	րիչ
Մեք ի	յայն	փայտն
եւ խո	Յարմ	եալ

ե - րե	ւե - ցաւ.
ե - դեւ	Սե - բայ.
եմք յու	սաց - եալ.
եր - կըր	պա - գեմք.

Մաղ	- կեալ	ի	դրախտն
Նա	- խա	գու	- շակ
Յոր	Յէր	Յի	- սուս
Աստ	- ուա	ծըն	- կալ

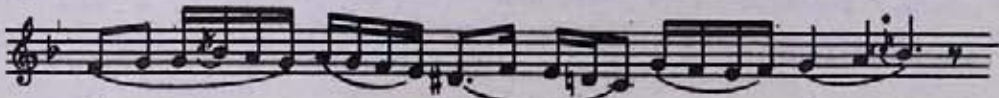
աստ ուա	- ծա	- տունկ.
հորն Ա	- դա	- մայ.
քեւե	- ուե	- ցաւ.
սուրբ Յը	- շա	- Յիս.

ԱՍՏՈՒՆԾՆ ԸՄԵՆԻ

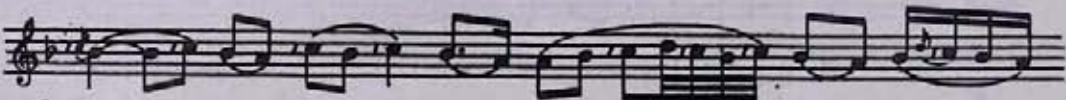
2-րդ. Մեր.

Աստ - ուածն ա - մե - ճի

մի - ա - ծին որ - դի.

կա - մաւ հոր հոգ - տյն ճըշ - մար -

- տի յեր - կիր խո -

ճար հի.

ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԽՈՐԻՆ

Յոթ մեք.

